

Den siste maktutredningen bør ikke bli den siste

Published in Nytt Norsk Tidsskrift 2004 (1): 96-102

Fredrik Engelstad, University of Oslo
fredrik.engelstad@sosgeo.uio.no

Department of Sociology and Human Geography
University of Oslo

P.O.Box 1096 Blindern
N-0317 OSLO Norway
Telephone: + 47 22855257
Fax: + 47 22855253
Internet: <http://www.iss.uio.no>

Den siste maktutredningen bør ikke bli den siste

Av Fredrik Engelstad

I sin kritiske omtale av Makt- og demokratiutredningens sluttbok *Makten og demokratiet* i *Nytt Norsk Tidsskrift* 4/2003 tar Olof Petersson opp et kjernesporsmål, nemlig forståelsen av demokrati. Demokrati er ikke bare et kjennetegn ved kollektive beslutningsprosesser, fremholder Petersson, men angår også samfunnsborgernes mulighet for utfoldelse og selvbestemmelse mer generelt. At demokratiet både har en kollektiv og en individuell side, krever et helhetlig perspektiv. Dersom beslutningsprosessene som skjer gjennom partier og parlamenter får svakere oppslutning, behøver ikke det bety at demokratiet er i tilbakegang. For denne endringen kan oppveies og mer enn det, ved at samfunnsborgerne får økt autonomi på andre felter der de former sine liv. Derved kan de i

sum oppleve en større grad av selvbestemmelse enn om de bare var henvist til å realisere sine interesser i den politiske sfæren.

Dette synspunktet er langt fra nytt. Petersson fremholdt det i sluttrapporten fra den svenske maktutredningen for 15 år siden (SOU 1990:44). Et lignende poeng er blitt gjort i den danske maktutredningen, som ble avsluttet i 2003. Og det har dannet basis for kritikk av den norske Makt- og demokratiutredningen ved forskjellige anledninger, frem satt bl.a. av Jan Petersen og Christian Vennerød.¹ La meg med en gang si at jeg anser et slikt utvidet perspektiv for viktig, både normativt og empirisk. Jeg deler oppfatningen at demokratiet må betraktes både fra en individuell og en kollektiv side, og at disse må ses i sammenheng. Samtidig er jeg forbauset over hvor lett Petersson (og de øvrige kritikerne, som jeg ikke skal gå videre inn på her) tar på sitt eget standpunkt. Han avstår fra å begrunne det. Og han spør ikke om under hvilke forutsetninger vekst i mulighetene for individuell utfoldelse betyr en demokratisk vinning og i hvilke ikke. Det ser ut til at enhver vinning på den individuelle siden anses som gunstig, uten at dette ses i sammenheng med institusjonelle ordninger eller langsiktige virkninger. Resultatet blir en underlig forenkling av en viktig problemstilling.

Før jeg redegjør for hvorfor jeg mener Peterssons argumentasjon er forenklet, la meg gi en kort begrunnelse for angrepsvinkelen i *Makten og demokratiet*. I denne boken legges det hovedvekt på det deskriptive. Og perspektivet konsentreres om det politiske systemet. I Makt- og demokratiutredningens øvrige arbeider finnes mange bidrag til diskusjon av andre aspekter ved demokratiet, men de har en mindre sammenhengende karakter enn de som angår det politiske i tradisjonell forstand.² Etter min oppfatning er begge valgene som preger sluttboken forsvarlige, selv om de legger hovedvekten på én side av demokratiets funksjonsmåte. De er forsvarlige fordi det representative demokratiet er den viktigste bærebjelken i demokratiet i bredere forstand. Hva som skjer med det er uansett av stor viktighet; ikke først og fremst fordi Stortinget er maktutredningens oppdragsgiver, men fordi en meget stor del av samfunnsdebatten dreier seg rundt den. Disse valgene er også forsvarlige

fordi den teoretiske forståelsen av samspill mellom politikk og sivil samfunn ennå er svakt utviklet. En kunne jo tenkt seg at de som lenge hadde forsvart det helhetlige perspektiv hadde sett det som sin oppgave å utvikle slik forståelse. Men jeg kan ikke se at det har skjedd ut fra den skandinaviske rammen som vi beveger oss innenfor. En langsiktig oppgave etter at Makt- og demokratiutredningen har avsluttet sitt arbeid, er derfor å videreføre denne diskusjonen. Olof Peterssons kritikk er et godt utgangspunkt for følgende refleksjon.

En begrunnelse for et tosidig demokratiperspektiv

Jeg tar utgangspunkt i en enkel og langt fra original overveielse. Den fremherskende forståelsen av politiske demokratiske prosesser hviler på politisk likhet: hver person én stemme. Demokratiets historie er historien om at dette likhetsidealet utvides til stadig større grupper. Politisk likhet gjelder ikke alle samfunnsborgere til samme tid (for eksempel ikke for borgerne mens de er mindreårige), men alle har potensiale til å ta del i denne likheten. Det politiske likhetsidealet innebærer at alle samfunnsborgere anses som kompetente til å ivareta sine interesser. Dette forutsetter i sin tur at de har handlefrihet til å innrette sitt liv på en fullverdig måte, ut fra egne ønsker og behov, og kan ta ansvar for de handlinger de utfører. Individuell autonomi og utfoldelse er altså et normativt premiss for de kollektive beslutningsprosessene som gjennomføres i det representative demokratiet.

Men avhengigheten går også den andre veien. For individuell frihet er ikke naturgitt. Den er et resultat av langsiktige historiske utviklingslinjer, og opprettholdes gjennom en kompleks samfunnsmessig struktur. Sagt på en annen måte: Selv om det er den individuelle autonomi som er den underliggende begrunnelse for det politiske demokratiet, er det i sin tur det politiske demokratiet som er garant for den individuelle autonomi.

Av denne grunn er det naivt å tenke seg at når det politiske demokratiet svekkes, kan det kompenseres av økt individuell frihet. Innenfor visse rammer er det selvsagt mulig,

men det er viktig å feste blikket på den muligheten at likevekten kan tippe over, slik at de sosiale garantier for individuell frihet faktisk blir svekket. Det er ingen rimelighet i å si at det norske samfunnet er i nærheten av dette. Men når det gjelder det eldste av alle demokratier, det amerikanske, er jeg ikke riktig sikker. Flertallet av borgere kan ikke klage på den individuelle frihet. Men en nasjon der bare halvparten av de voksne borgerne stemmer ved valg, og den andre halvparten konfronteres med massive innslag av økonomisk og politisk fattigdom, har et alvorlig demokratisk underskudd. Grensene for kompensasjon av politisk forvitring med individuelle utfoldelsesmuligheter er altså ikke et abstrakt konstrukt, men kan studeres i praksis innenfor den vestlige verden.

Institusjonelle mønstre

Et sterkt og omfattende representativt demokrati har to hovedsvakheter. Det gir politikere anledning til å forfølge kortsiktige egeninteresser og opprettholde seg selv som en gruppe som driver «wheeling and dealing» seg imellom. Dessuten vil det uvegerlig føre til styringssvikt når handlingsfeltene blir store og sosiale mønstre komplekse. Ulike former for desentralisering, «empowerment» og ansvarliggjøring av borgerne presser seg frem, det gjelder i politikken på mange måter parallelt til det som skjer i arbeidslivet. For politikere letter det beslutningspresset, for borgerne kan det oppleves som økt frihet. Denne betraktningmåten er viktig, men kan bli forførende enkel. For desentralisering gir nye former for maktkonsentrasjon. La meg nevne to eksempler – som begge er behandlet i *Makten og demokratiet*.

Det norske samfunnet har i de siste tyve år gått gjennom en medierevolusjon. Partipressen er avskaffet, nå er det den profesjonaliserte journalistikken som råder. Pressen ser det ikke som sitt hovedformål å være talerør for ulike grupper av makthavere, men å være maktkritisk. Jeg kan ikke skjønne annet enn at dette må bety at demokratiet er blitt utdypet. Det har skjedd en maktoverføring til befolkningen. Vi stemmer ikke bare annet hvert år ved valg, men litt hver dag når vi beslutter å kjøpe VG eller Dagbladet, eller even-

tuelt stemmer blankt ved å forkaste begge. Vår adferd som mediekonsumenter bygger maktforhold i demokratiet. Men denne makten er ikke bare fordelt til lesere eller seere. Overføring av makt til borgerne betyr også overføring av makt til de sentrale institusjonene som forvalter denne kommunikasjonskanalen. En meget stor del av makten blir samlet i redaksjonene, som igjen må forholde seg til de kommersielle kravene fra sine eiergrupper. Pressen er langt fra allmektig, men innenfor sitt domene har den en voldsom makt. Og den makten er ikke begrenset til enkeltsaker, men den griper direkte inn i hvordan det politiske systemet fungerer. Den bidrar til å forme borgernes verdensbilde og deres verdier og preferanser. Den griper inn i politikken ved å sette dagsorden, forstørre og forminske saksforhold, drive kampanjer mot enkeltpolitikere, få beslutningstakere på tå hev.³ Alle slutter vi opp om ytringsfrihet og mener det er bra at pressen stiller seg kritisk til makthavere. Men vil vi vurdere virkninger for demokratiet, må vi snakke om nettovirkninger, der borgernes økte innflytelse blir sett i sammenheng med maktkonsentrasjon i andre deler av mediefeltet.

Eller ta varehandelen. Befolkningens kjøpekraft har økt, varetillbudet likeså. Folk flest har fått økt frihet som konsumenter, og de bidrar til å presse prisene nedover. Det innebærer også at demokratiet er blitt utdypet. Forbrukerne kan lettere gestalte sitt liv som de vil. De kan også bruke pengeseddelen som stemmeseddel, og nekte å kjøpe varer fra produsenter som bryter med politiske eller humanitære normer. Kort sagt, mer makt til grunnplanet. Men vi støter også her på institusjonelle mønstre. I dagligvarehandelen dekker fire kjeder så godt som hele markedet. De fleste andre markeder er ikke like ekstreme, men tendensen er den samme. Økt forbrukermakt går sammen med økt kjedemakt, det vil si enorme kapitalansamlinger på få hender. Det oligopolistiske mønsteret gjør nok at kjedene kan ta ut ekstra fortjeneste på noen punkter. Men samtidig er det slik at det er stordriftsfordelene på produsent- og særlig distribusjonsleddet som er en forutsetning for forbrukermakten. Hvis alle måtte gå tilbake til den lille kjøpmann på hjørnet, ville det ikke være mye forbrukermakt igjen. At økt forbrukermakt går hånd i

hånd med enorm makt til noen få beslutningstakere, angår ikke bare priser og vareutvalg, men også politiske spørsmål som næringsutvikling og opprettelse og nedlegging av en stor mengde arbeidsplasser. Her igjen er det et åpent spørsmål hvor stor den demokratiske nettogevinsten er, selv om de færreste lengter tilbake til de gamle butikkene med lite utvalg og langsom betjening.

Økt oversiktighet i politikken?

Hva så med de eksemplene som Petersson trekker frem når han hevder at demokratiet er økt fordi befolkningens handlingsrom er blitt større eller mer oversiktlig? Kvinnes økende selvstendighet leder til en dramatisk forbedring av det norske folkestyrets forutsetninger, er Peterssons første tese. Jeg tror ikke det er noen substansiell uenighet her, selv om Makt- og demokratiutredningen satte hovedfokus på de kjønnsrelasjonene der likestillingen langt fra er kommet i mål. Mye tyder også på at videre likestilling vil kreve temmelig omfattende offentlige inngrep, enten det dreier seg om økte tiltak for kjønnskvoltering, økt overvåking av ansettelsesprosesser eller sterkere politisk styring av lønnsdannelsen. Altså mer av de kollektive beslutningsprosessene som Petersson gjerne ser mindre av.

Overraskende er derimot hans påstand at velgerne har fått større makt fordi økt tendens til partibytte gjør at deres signaler til de styrende er blitt tydeligere og har fått økt gjennomslagskraft. Ett av hovedpoengene i Makt- og demokratiutredningen er at den parlamentariske styringskjeden er svekket i alle ledd, og at langvarig mindretallsparlamentarisme har gjort at velgernes signaler blir svakere, ikke sterkere. Kritikken av denne analysen har som nevnt gått ut på at den er ensidig, men det skal godt gjøres å hevde at den er gal på sine egne premisser.

Likeledes peker Petersson på at borgerne har fått utvidet sitt handlingsrepertoar gjennom lokale aksjonsgrupper og mer omfattende nettverk. Isolert betraktet er dette utvilsomt et viktig poeng, selv om en også må ta i betraktning at de store organisasjonene er svekket. Men vi må også spørre hvordan motkreftene til aksjonsgruppene har utviklet

seg. En stor del av de lokale aksjonene i Norge har dreid seg om organisering av helsevesenet, nedlegging av lokale sykehus. I mellomtiden har staten overtatt eierskapet til sykehusene fra fylkeskommunene. Resultatet er uvegerlig at lokale aksjoner mot endringer av sykehusstrukturen får vesentlig større vansker med å nå frem.

Videre peker Petersson på den økende differensiering av politisk myndighet gjennom opprettelsen av nye offentlige tilsynsorganer. Den enkelte borgers forståelse av det offentlige systemet har økt ved at det gamle diffuse forhandlings- og blandingssystemet er erstattet med myndigheter med tydeligere mandat og ansvarslinjer, mener han. Vel, debattene om Norges Banks rentepolitikk har i hvert fall ikke avslørt noen følelse av økt oversiktighet hos borgerne, snarere en omfattende opplevelse av avmakt. Men mer generelt: Oppbyggingen av en stor mengde tilsyn har selvsagt hvilt på mange gode praktiske grunner. En vesentlig bivirkning er likevel økt fragmentering og mindre oversiktighet. Det samme gjelder mange former for markedsutsetting. Markeder er ikke ordninger som virker automatisk. De krever omfattende rammebetingelser. Jo mer marked, jo mer byråkrati for å overvåke at markedene fungerer etter hensikten. Formelt står politikerne utvilsomt fritt til å trekke tilbake de oppgavene de har delegert, dersom det viser seg at de ikke virker etter hensikten. Men i praksis blir det høyst sannsynlig vanskelig å putte ånden tilbake på flasken.

Etter å ha sneiet innom målstyring og konkurranseutsetting i offentlig sektor, avslutter Petersson med en højdare: Europeiseringen innebærer at demokratiet også begynner å virkeliggjøres i stor skala. Dersom det er demokratiet i Sør- og Øst-Europa Petersson har i tankene, har han utvilsomt rett. Men det var jo demokratiet i Norge som jo var Maktutredningens tema. Den danske maktutredningen – som for øvrig sa seg godt fornøyd med rikets tilstand – konkluderte med at forholdet til EU var det mest problematiske for demokratiet i Danmark. Makt- og demokratiutredningen har også pekt på det demokratiske underskuddet som følger av Norges EØS-medlemskap. Vi kan gi mange gode begrunnelser for at Norge trekkes inn i europeisering, hva enten det skjer innenfor eller uten-

for EØS. Men økt demokrati er neppe en av dem. Europeisering slik vi kjenner den, betyr at politikken sett fra borgernes side blir ytterligere kompleks, antall politiske nivåer og organer vokser, avstanden fra befolkningen til styringssystemene blir større, de generelle integrasjonsproblemene blir meget omfattende.⁴ Enhver entusiasme for Europa (og jeg vil gjerne ta del i den!) blir hul dersom disse omfattende demokratiske problemene ikke blir åpent erkjent.

Flere maktutredninger

Men en analytisk kapasitet som Petersson må vel erkjenne slike problemstillinger? Vel, ja, jo, kanskje, men helst ikke direkte. Hans poenger er en tilspissing, opplyser han, og de er først og fremst beregnet for polemiske formål. Men dette blir polemikk på tomgang så lenge han ikke prøver å se sammenhengen mellom de tilsiktede positive sidene og de utilsiktede negative som følger med. Det er jo nettopp bestrebelse på å veie positive og negative virkninger som gjør det mulig å vurdere demokratiets utvikling på en måte som løfter seg over ideologisk ønsketenkning. Svært mange av de samfunnsendringene vi ser er drevet frem av hensyn til effektivitet og velferd. Personlig trives jeg stort sett godt med begge deler. Men hvis vi har god grunn til å tro at disse hensynene på lang sikt øker sosial ulikhet og svekker demokratiet, er det grunn til å stoppe opp og reflektere. Makt- og demokratiutredningen sprang ut av et ønske om å bidra til en slik refleksjon. Den er langt fra avsluttet, og vil forhåpentlig gå videre i mange år.

Videre refleksjon kan neppe skje i form av flere maktutredninger, mer enn antyder Petersson, som setter spørsmålet «Den siste maktutredningen?» allerede i tittelen på sin artikkel. Mot slutten blir spørsmålsteget borte. Og hva skulle grunnen være til at det ikke kan bli flere maktutredninger? En intern grunn skal være at utredningsgenren krever enighet og enstemmighet. En ekstern grunn at mediedekningen og samfunnsdebatten som omgir en maktutredning presser frem forenklinger og spissformuleringer som er uforenlige med forskningens krav om nyanserte resultater. Jeg stiller meg und-

rende til begge påstander. Petersson er ikke riktig sikker han heller, men lar spørsmålet stå ubesvart. Mine svar er for det første at Makt- og demokratiutredningen består av 50 bøker, 76 rapporter og et stort antall tidsskriftartikler trykt utenom utredningens egne serier. Det er på ingen måte enstemmighet i disse publikasjonene, og ingen har trodd at det kunne være det. Men om vi ser bort fra disse og ser bare på utredningsgenren, er det da ingen ting som tilsier at den krever enstemmighet. Dissenser er tvert om en del av livet i denne delen av verden. Uenighet, debatt og dissens kunne kommet til uttrykk på andre måter enn det som skjedde i vår utredning, men å benekte at det finnes divergerende syn er verken ønskelig eller nødvendig.

En maktutredning kommer også inn i min feltet mellom forskning og samfunnsdebatt. Den blir en uren genre som på forskningmessig grunnlag gir en kritisk vurdering av det politiske systemet. Den blir også en arena for politiske og ideologiske kamper, der angrepene kommer fra både høyre og venstre, og medienes forenklinger bidrar til at lydstyrken øker. Men sånn er livet i det moderne Norge. Det finnes ikke noe alternativ til denne formen for samfunnsdebatt i det medialiserte samfunnet, så lenge debatten skal nå ut over kretsen av intellektuelle, eller ut over de små arenaer der forskere møter spesialiserte beslutningstakere. En maktutredning må ha en bredere ambisjon, og da blir støynivået deretter. Alternativet er stillhet.

Motsetning mellom samfunnsvitenskap og humaniora – eller spørsmål om politikk?

Gjennomgående nøyer Petersson seg med å stille spørsmål uten å besvare dem. På ett punkt tar han imidlertid ingen forbehold. Det gjelder forståelsen av makt. Jeg siterer: «Den stora utmaningen var att integrera den framför allt humanvetenskapligt inriktade forskningen om symbolmakt med den mer samhällsvetenskapligt baserade forskningen om politikens institutioner och maktspel. Och det är på just på denna punkt som utredningen misslyckats, vilket det finns an-

ledning att djupt beklaga» (s. 360). Hvorfor og hvordan Makt- og demokratiutredningen mislyktes i denne henseende, er ikke lett å forstå. Petersson konkretiserer ved å vise til at det representative demokratiet er blitt profesjonalisert og i høyere grad enn tidligere lever sitt eget liv, med egne koder som atskiller seg fra det øvrige samfunnet, ikke minst ungdomskulturen. Men eksemplet er vindskjevt, og hovedpoenget treffer ikke Makt- og demokratiutredningen. At politikken er blitt profesjonalisert, er et viktig poeng i *Makten og demokratiet*.⁵ Boken vier også tre av 21 kapitler til språk- og symbolmakt. Ungdom og makt er tema for en egen bok, og der har symbolmakt en meget fremtredende plass. I tillegg til de bøkene som Siri Meyer har redigert – som jo er en del av utredningen – finnes det en rekke bøker, rapporter og artikler som behandler symbolmakt fra ulike sider.⁶ Petersson står fritt til å mene at de ikke er gode nok, men påstanden at symbolmakt ikke er integrert i maktutredningen, faller på sin egen urimelighet.

Argumentet om humanistisk maktforståelse og symbolmakt er koplet til en annen og viktigere motsetning, som dreier seg om mulighetene for en alternativ form for politikk. Siri Meyer har hevdet at når den etablerte politikken er blitt profesjonalisert, er den også blitt irrelevant for folk flest, hvis jeg forstår henne rett. Da kan og bør den erstattes av grasrotbevegelser og protestaksjoner, som fungerer gjennom estetiske manifestasjoner og kulturelt nærvær, heller enn gjennom etablerte institusjoner og organisasjoner. Denne tanken har fått stor utbredelse, fordi den er i pakt med en bredere strømning i amerikansk politikk som stiller småskalasamfunn opp som alternativer til moderne kompleksitet. På venstresiden har den en tydelig talskvinne i Naomi Klein. Høyrevarianten vil bekjempe «big government» og vende tilbake til velfungerende småskalamarke-der. Jeg kan ikke se annet enn at den ubearbejdede versjonen av demokratiets individuelle side som Petersson presenterer, også plasserer seg innenfor en slik ramme. For så vidt er det kanskje ikke så rart at det er på dette punktet han dropper forbeholdene. Men moderne samfunn uten omfattende og tunge institusjoner er en umulighet. Å innføre mer markert, delegere styring eller skape

økt «empowerment» fører ikke til mindre reguleringer, men til andre former for regulering. Økt frihet følges av økt disiplinering.

Et presserende problem for de moderne samfunn vi lever i, er derfor maktbalansen mellom staten, borgerne, interesseorganisasjonene og de voksende maktsentrene i næringsliv, finans og kommunikasjon. Denne ustabile og uoversiktlige maktbalansen danner også rammen for utviklingen av demokratiet. Det betyr at utredninger av maktens fordeling og virkeformer er nødvendige, og vil ble enda viktigere for demokratiet i fremtiden. Skal slike utredninger ha en rimelig sjanse til å nå frem i samfunnsdebatten, kan de ikke avgrense seg til den akademiske verden, i form av spesialstudier eller et program i Forskningsrådet. De må plassere seg mer sentralt i offentlighetens minefelt. Akademikere flest liker det ikke, for de vil ha ro rundt seg i arbeidet. Pressen er også ubegeistret, for den vil helst ha monopol på å fastlegge offentlig debatt. Desto større grunn til at den siste maktutredningen ikke bør bli den siste.

Noter

- 1 Dagbladet 16.09.2003, *Dine Penger* 8/2003.
- 2 Jeg tillater meg å peke på noen av mine egne arbeider i denne sammenhengen, først og fremst knyttet til forholdet mellom politikk og arbeidsliv (Engelstad 1999, 2004, Engelstad m.fl. 2003), samt en kortfattet fremstilling av maktforhold i Norge (Engelstad 2003).
- 3 Hege Skjeie (2001) har gitt en meget god fremstilling av samlivet mellom politikk og medier. For bredere beskrivelser av mediemakt se Eide (2001).
- 4 For en god diskusjon se Østerud (2004).
- 5 Omfattende utdypninger er gitt av Heidar og Saglie (2002).
- 6 Jeg nøyer meg her med å vise til oversikten i vedlegg til NOU 2003:19.

Litteratur

- Eide, Martin, red. (2001), *Til dagsorden!*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Engelstad, Fredrik (1999), «Demokrati og makt – samfunn og bedrift». I Øyvind Østerud m.fl., *Mot en ny maktutredning*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- (2003), «Makt i Norge». I Ivar Frønes og Lise Kjølrsrød, red., *Det norske samfunn*. 4. utg. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- (2004), «Democracy at work? Does democracy in working life make sense in the 21st cen-

- tury?» I Fredrik Engelstad og Øyvind Østerud red., *Power and Democracy: Critical Interventions*. Aldershot: Ashgate.
- Engelstad, Fredrik, Jørgen Svalund, Inger Marie Hagen og Aagoth Storvik (2003), *Makt og demokrati i arbeidslivet*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Heidar, Knut og Jo Saglie (2002), *Hva skjer med partiene?*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- NOU 2003:19, *Makt og demokrati. Sluttrapport fra Makt- og demokratiutredningen*.
- Petersson, Olof (2003), «Den sista maktutredningen?». *Nytt Norsk Tidsskrift*, 20: 351–362.
- Skjeie, Hege (2001), «Det kritiske kjendiseri.» *Nytt Norsk Tidsskrift*, 18: 229–245.
- SOU 1990:44, *Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport*.
- Østerud, Øyvind (2004), «Democracy beyond borders? The European case.» I Fredrik Engelstad og Øyvind Østerud red., *Power and Democracy: Critical Interventions*. Aldershot: Ashgate.
- Østerud, Øyvind, Fredrik Engelstad og Per Selle (2003), *Makten og demokratiet*. Oslo: Gyldendal Akademisk.